

Bogumiła Smolorz*

Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu Wydział Zamiejscowy w Chorzowie

EKOPRZEDSIĘBIORCZOŚĆ ORGANIZACJI SPOŁECZNIE ODPOWIEDZIALNYCH W WARUNKACH ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Wprowadzenie

Realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju kraju, „zakładającej podniesienie jakości życia zarówno obecnym, jak i przyszłym pokoleniom przy jednoczesnym zachowaniu zdolności Ziemi do utrzymania życia we wszelkich jego formach”¹, wymaga od organizacji społecznie odpowiedzialnych podejmowania na całym świecie działań ekoprzedsiębiorczych. Działania takie powinny być z jednej strony ukierunkowane na unowocześnienie systemów zarządzania środowiskowego przedsiębiorstw, a z drugiej strony – na tworzenie proekologicznych powiązań sieciowych organizacji społecznie odpowiedzialnych np. w postaci klastrów. Dzięki takim dwukierunkowym działaniom będzie można wpłynąć na przyspieszenie poprawy stanu środowiska w skali mikro- i makroekonomicznej oraz podwyższenie jakości życia społeczeństw.

Podjęty w artykule problem ma zwrócić czytelnikowi uwagę na konieczność podejmowania ekoprzedsiębiorczych działań w organizacjach społecznie odpowiedzialnych na rzecz przyspieszenia realizacji strategii odpowiedzialnego i zrównoważonego rozwoju Polski. Celem poznawczym artykułu jest analizowanie kierunków ekologicznych działań społecznie odpowiedzialnych organizacji na rzecz zrównoważonego rozwoju, ze szczególnym uwzględnieniem sieciowych powiązań klastrów województwa śląskiego.

* Bogumiła Smolorz – doktor nauk ekonomicznych w dziedzinie zarządzania, wykładowca Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu Wydział Zamiejscowy w Chorzowie oraz długoletni dyplomowany nauczyciel Zespołu Szkół Technicznych nr 1 im. Wojciecha Korfańtego w Chorzowie. Autorka licznych artykułów naukowych z dziedziny zarządzania i ekonomii.

¹ M. Gorzelany-Dziadkowiec, J. Gorzelany, *Wdrażanie elementów zrównoważonego rozwoju w konkurencyjność gmin* (cz. 2: *Wymiar ekonomiczny i społeczny*), „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2016, nr 8, s. 21.

1. Istota ekoprzedsiębiorczości w organizacjach społecznie odpowiedzialnych

Pierwszym naukowcem, który użył pojęcia „przedsiębiorczość”, był wybitny specjalista ds. zarządzania i marketingu XX wieku Peter Drucker. Napisał on, że przedsiębiorczość polega na wprowadzeniu zmian, które mają tworzyć fundament przyszłej działalności gospodarczej². W literaturze przedmiotu podane definicje przedsiębiorczości kojarzone są m.in. z³:

- **cechą** – oznaczającą zbiór zachowań, które mają na celu tworzenie i realizowanie przedsięwzięć zmierzających do uzyskania zakładanego celu przy ograniczeniu ryzyka;
- **procesem** – oznaczającym tworzenie czegoś nowego i wartościowego, z założeniem ryzyka finansowego, ale także z założeniem rekompensaty pieniężnej lub osobistej satysfakcji;
- **rodzajem aktywności ludzkiej** – oznaczającym szczególny rodzaj aktywności ludzi działających indywidualnie lub wewnątrz organizacji, polegającej na wykorzystaniu pojawiających się w otoczeniu okazji przez realizację przedsięwzięć, które przynoszą ekonomiczne i pozaekonomiczne efekty ich podmiotom oraz otoczeniu.

Klasyfikacji przedsiębiorczości w swojej publikacji dokonali m.in. Wiliam Young i Fiona Tilley, wyróżniając przedsiębiorczość⁴:

- związaną ze środowiskiem naturalnym (przyrodniczym);
- ekonomiczną;
- społeczną.

Ponadto w literaturze przedmiotu można spotkać także podział na przedsiębiorczość⁵:

- internetową – związaną z działalnością w Internecie, e-biznesie;
- ekologiczną – polegającą na prowadzeniu przedsiębiorstwa w sposób przyjazny środowisku przyrodniczemu.

Wymieniona w klasyfikacjach przedsiębiorczość ekologiczna nabiera szczególnego znaczenia w związku z realizacją na świecie i w Polsce koncepcji zrówno-

² G. Drozdowski, *Przedsiębiorczość w świetle współczesnych koncepcji zarządzania kapitałem ludzkim*, „Studia Lubuskie” Prace Instytutu Prawa i Administracji PWSZ w Sulechowie” 2006, nr 2, s. 223-229.

³ B. Piasecki, *Ekonomika i zarządzanie małą firmą*, Warszawa–Łódź 2011, s. 30.

⁴ K. Piwowar-Sulej, I. Kwil, *Przedsiębiorczość, przedsiębiorczość akademicka i technologiczna, innowacyjność – próba systematyzacji*, „Przegląd Organizacji” 2018, nr 7, s. 20.

⁵ S. Flaszeńska, S. Lachiewicz, M. Nowicka, *Społeczne i organizacyjne czynniki rozwoju przedsiębiorczości*, Łódź 2013, s. 57-63.

ważonego rozwoju szczególnie. Tego rodzaju przedsiębiorczość ukierunkowana jest na działania mające na celu ochronę środowiska przyrodniczego i zasobów naturalnych. Cechy, jakie powinny posiadać osoby przedsiębiorcze dążące do poprawy środowiska przyrodniczego, to m.in.: wiara w siebie, upór (konsekwencja w działaniu), sumienność, pomysłowość, zdolność do podejmowania ryzyka, silna potrzeba osiągnięć, postawa twórcza, przejawianie inicjatywy, otwarty stosunek do rzeczywistości, a szczególnie do nowych sytuacji, niezależność, chęć przewodzenia, dominacja, gruntowna wiedza, umiejętność współpracy i chęć zysku⁶.

Podane cechy pomagają w podejmowaniu działań przedsiębiorczych na rzecz ochrony środowiska naturalnego⁷ i przyczyniają się do podnoszenia wzrostu gospodarczego. Dotychczasowy wzrost gospodarczy wyrządził bowiem olbrzymie szkody w środowisku naturalnym (zmiany klimatyczne, nadmierne zanieczyszczenie, ograniczenie bioróżnorodności, degradacja gruntów itp.) i stał się źródłem ucisku społecznego (niesprawiedliwe praktyki w sferze handlu i zatrudnienia.). Dlatego też obecnie potrzebne są zmiany w sposobie myślenia i w prowadzeniu działań gospodarczych – w taki sposób, aby osiągnięty był stan równowagi ekologicznej, a ludzie poczuli się szczęśliwi⁸.

Przedsiębiorcy, którzy podejmują działania w tym kierunku, zwani są ekoprzedsiębiorcami. Według Roberta Isaaka ekoprzedsiębiorcy to: „ludzie, którzy tworzą dogłębnie zielone firmy z myślą o radykalnym przeobrażeniu sektora, w którym działają”⁹. Ekoprzedsiębiorcy potrafią dostrzec zielone zalety różnych innowacji i związane z nimi sposobności rynkowe, a następnie przekształcić te innowacje w udane produkty i usługi¹⁰. Obok ekoprzedsiębiorców na rynku działają też ekoprzedsiębiorcze organizacje, tzn. takie, które działają w ekoprzedsiębiorczy sposób oraz wspierają ekoprzedsiębiorców i intrapredsiębiorców o ekologicznym nastawieniu¹¹.

Banki komercyjne to organizacje, które coraz bardziej uwzględniają w swojej działalności działania proekologiczne. Przykładem może być tutaj ING Bank Śląski i Bank Millennium. Podejmowane w ING Banku Śląskim działania proeko-

⁶ T. Piecuch, *Cechy przedsiębiorcy*, „*Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa*” 2009, nr 2, s. 18.

⁷ T. Donaldson, L. Preston, *The Stakeholder Theory of the Corporation: Concepts, Evidence and Implications*, „*The Academy of Management Review*” 1995, Vol. 20, No. 1, s. 65-91.

⁸ J. Berdo, *Zrównoważony rozwój, w stronę życia w harmonii z przyrodą*, Sopot 2006, s. 8.

⁹ R. Isaak, *The Making of the Ecopreneur*, w: M. Schaper (ed.), *Making Ecopreneurs: Developing Sustainable Entrepreneurship*, Ashgate, Aldershot 2005, s. 13-26.

¹⁰ A. Chodyński, *Przedsiębiorczość ekologiczna a rozwój przedsiębiorstwa*, „*Przegląd Organizacji*” 2009, nr 2, s. 34-37.

¹¹ A. Chick, *Ekoprzedsiębiorczość. Zrównoważony rozwój*, w: R.B. Mellor i in., *Przedsiębiorczość*, tłum. J. Sawicki, Warszawa 2011, s. 173.

logiczne dotyczą m.in. korzystania z klimatyzacji czy oświetlenia. Najciekawiej prezentuje się jednak współpraca tego banku z holenderską firmą Daana Roosegaarde. Współpraca ta zaowocowała postawieniem Free Tower w krakowskim parku Jordana. Ten nietypowy „odkurzacz zanieczyszczeń powietrza” pozwala filtrować w tym miejscu 30 tys. m³ powietrza na godzinę i oczyszczać je w promieniu kilkunastu kilometrów, zużywając mniej elektryczności niż bojler. Z kolei Bank Millennium oferuje swoim klientom karty kredytowe affinity wydawane we współpracy z WWF. Część dochodu uzyskana z tej karty przekazywana jest przez ten bank na konto fundacji zajmującej się ochroną środowiska. Na rzecz fundacji w taki sposób trafia połowa opłaty za wydanie karty i część prowizji, jaką bank inkasuje za każdą transakcję przeprowadzoną plastikowymi pieniędzmi¹².

Rozwojowi rynku produktów i usług ekologicznych będzie sprzyjać świadomość ekologiczna. Ludzkość na świecie dostrzega bowiem problem pogarszania się jakości życia na Ziemi, związany z nadmiernym konsumpcjonizmem. Fakt ten potwierdzają najnowsze badania przeprowadzone przez Instytut Galupa. Pokazują one, że aż 94 proc. ankietowanych woli korzystać z usług i produktów firm, które dbają o środowisko¹³. Z problemu tego zdaje sobie sprawę coraz więcej różnorodnych firm na świecie, w tym także i w Polsce.

Nie ulega wątpliwości, że wzrostowi liczby ekoprzedsiębiorstw w Polsce będzie sprzyjać pojawienie się nisz rynkowych, które przedsiębiorcze organizacje mogą zidentyfikować i z powodzeniem wykorzystać w kierunku rozwoju. Do takich nowych możliwości ekologicznego rozwoju biznesu należy zaliczyć¹⁴:

- tworzenie nowych produktów i usług;
- podnoszenie efektywności istniejących firm;
- obmyślanie nowych metod marketingu;
- zmiana stosowanych praktyk i modeli działania.

Ponadto, chcąc osiągnąć sukces na zielonym rynku, ekoprzedsiębiorcy powinni wykazać się ekowydajnością. Pierwszą organizacją, która użyła tego terminu, jest Światowa Rada Biznesu na rzecz Zrównoważonego Rozwoju (World Business Council for Sustainable Development – WBCSD). Organizacja ta zdefiniowała ekowydajność jako „dostarczanie po konkurencyjnych cenach dóbr i usług spełniających potrzeby człowieka i poprawiających jakość życia przy jednoczesnym ograniczeniu oddziaływania ekologicznego i zużycia zasobów naturalnych na

¹² M. Ostrowski (oprac.), *Działania proekologiczne banków*, „eGospodarka.pl” 2009, 29 kwietnia, <http://www.finanse.egospodarka.pl/40106,Dzialania-proekologiczne-bankow,1,48,1.html> [dostęp: 27 VII 2019 r.].

¹³ A. Kubel-Grabau, *Badania świadomości ekologicznej*, „Gov.pl” 2018, 30.11, <https://www.gov.pl/web/srodowisko/badania-swiadomosci-ekologicznej> [dostęp: 29 VII 2019 r.].

¹⁴ A. Chick, *Ekoprzedsiębiorczość*, dz. cyt., s. 177.

każdym etapie ich cyklu życia co najmniej do poziomu odpowiadającego szacunkowej pojemności środowiska naturalnego Ziemi”¹⁵.

2. Zadania organizacji społecznie odpowiedzialnych w warunkach zrównoważonego rozwoju

Rozwojowi ekoprzedsiębiorczości w Polsce będzie towarzyszyć wzrost liczby przedsiębiorstw społecznie odpowiedzialnych, czyli takich, dla których podstawą działalności jest strategia zrównoważonego rozwoju. Przedsiębiorstwa te opierają swoją działalność gospodarczą na tzw. zasadzie potrójnej podstawy, której głównym czynnikiem jest wynik finansowy połączony z dbałością o zasoby ludzkie i troską o środowisko przyrodnicze¹⁶. Organizacje, które działają w taki sposób, kierują się przy tym zasadami uczciwości, rzetelności i wrażliwości na otoczenie.

O społecznie odpowiedzialnym biznesie CRS (ang. *Corporate Responsibility Social*) w 1953 roku pisał Howard R. Bowen w książce pt. *Social Responsibility of Businessmen*. W książce tej autor po raz pierwszy wprowadził termin „społeczna odpowiedzialność”, który – według niego – oznaczał obowiązek prowadzenia polityki, podejmowania decyzji oraz realizacji działań, które zbieżne są z oczekiwaniami społecznymi. Ponadto podkreślił on w swojej publikacji, że przedsiębiorcy mają obowiązek orientować się w oczekiwaniach, celach i wartościach społeczeństwa¹⁷.

Aspekt odpowiedzialności społecznej uwzględnił także w swojej książce *The Practice of Management* jeden z największych autorytetów z dziedziny zarządzania – Peter Drucker. Zdaniem tego autora społeczna odpowiedzialność stanowi jeden z ośmiu kluczowych obszarów zarządzania dla realizacji celów biznesów¹⁸. Obecnie najwierniej istotę społecznej odpowiedzialności odzwierciedla opublikowana 28 października 2010 r. przez Międzynarodową Organizację Standaryzacji norma ISO 26000, która – jak pisze Jan Klimek – stanowi „zobowiązanie organizacji do włączenia aspektów społecznych i środowiskowych w proces podejmowania

¹⁵ World Business Council for Sustainable Development, *Cleaner Production and Eco-Efficiency: Complementary Approaches to Sustainable Development*, Geneva 1997.

¹⁶ D. Kowal, *Polityka zrównoważonego rozwoju w strategii biznesowej przedsiębiorstwa*, w: H. Howaniec, W. Waszkielewicz (red.), *Uwarunkowania rozwoju systemów zarządzania*, Bielsko-Biała 2009, s. 189.

¹⁷ A. Wolak-Tuzimek, *Bariery we wdrażaniu koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu w polskich przedsiębiorstwach*, „*Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstw*” 2018, nr 1, s. 96.

¹⁸ Tamże.

decyzji oraz wzięcie odpowiedzialności za wpływ podejmowanych decyzji i aktywności na społeczeństwo i środowisko”¹⁹.

Projekt normy ISO 26000 wyróżnia siedem obszarów społecznej odpowiedzialności biznesu, którymi w swojej działalności powinny posługiwać się organizacje. Są to²⁰:

- ład organizacyjny;
- prawa człowieka;
- praktyki i aspekty pracownicze;
- ochrona środowiska przyrodniczego;
- uczciwe praktyki biznesowe;
- relacje z klientami/konsumentami;
- zaangażowanie społeczne.

Szczegółowe działania w ramach obszarów społecznej odpowiedzialności biznesu normy ISO 26000 przedstawione zostały w poniższej tabeli.

Tabela 1. Działania w ramach społecznie odpowiedzialnego biznesu normy ISO 26000

Lp.	Obszar społecznej odpowiedzialności organizacji	Działania
1.	ład organizacyjny	– zgodność z prawem – rozliczalność – transparentność – zasady etyczne – rozpoznanie interesariuszy
2.	prawa człowieka	– prawa cywilne i polityczne – prawa społeczne, ekonomiczne i kultury – grupy szczególnie wrażliwe – podstawowe prawa w pracy
3.	praktyki i aspekty pracownicze	– warunki pracy, opieka społeczna – dialog społeczny/pracowniczy – bhp w pracy – rozwój kapitału ludzkiego
4.	ochrona środowiska przyrodniczego	– zapobieganie zanieczyszczeniom środowiska – zmiany klimatu – ograniczenie i adaptacja – ochrona i naprawa szkód środowisku

¹⁹ J. Klimek, *Etyka w biznesie*, Warszawa 2014, s. 274.

²⁰ A. Opolska-Biełańska, *Społeczna odpowiedzialność jako element funkcjonowania mediów*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2016, nr 8, s. 45.

5.	uczciwe praktyki biznesowe	– zapobieganie defraudacji i korupcji – odpowiedzialne zaangażowanie polityczne – uczciwa konkurencja – wspieranie odpowiedzialności społecznej w łańcuchu dostaw – poszanowanie prawa własności
6.	relacje z klientami/konsumentami	– odpowiedzialny marketing, informacje o produktach, zasady sprzedaży – ochrona zdrowia i bezpieczeństwo konsumentów – zapewnienie i rozwój wyrobów oraz usług pozytywnie oddziałujących na społeczeństwo i środowisko – ochrona i bezpieczeństwo danych – zrównoważona konsumpcja – edukacja i świadomość
7.	zaangażowanie społeczne	– zaangażowanie w społeczności – udział we wzroście gospodarczym

Źródło: D. Kowal, *Polityka zrównoważonego rozwoju w strategii biznesowej przedsiębiorstwa*, w: H. Howaniec, W. Waszkielewicz (red.), *Uwarunkowania rozwoju systemów zarządzania*, Bielsko-Biała 2009, s. 192.

W społecznie odpowiedzialnych organizacjach menedżerowie, pragnąc sprostać wymaganiom rynku, dobrowolnie powinni uwzględniać wymogi interesów społecznych, troskę o środowisko naturalne, dobro pracowników, etyczne postępowanie z konsumentami i odpowiedzialność w relacjach z interesariuszami organizacji²¹. Potrzeba takiego działania podyktowana jest rosnącym wzrostem świadomości społeczeństwa.

Przykładowo według firmy doradczej McKinsey „aż 80 proc. potencjalnych inwestorów jest w stanie zapłacić do 27 proc. więcej za akcje firm działających zgodnie z zasadami społecznej odpowiedzialności”²². Według akcjonariuszy działalność tego typu zapewnia stabilny wzrost gospodarczy i zwiększa zaufanie do rynku. W Polsce w 2009 roku dla lepszego rozpoznawania spółek społecznie odpowiedzialnych notowanych na giełdzie został uruchomiony indeks giełdowy RESPECT. Od 2010 roku projekt ten jest kierowany do największych spółek giełdowych, wchodzących w skład WIG20, mWIG40 i sWIG80²³.

²¹ T. Dryl, *CSR w kształtowaniu zaufania konsumentów do marki organizacji*, „*Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa*” 2018, nr 2, s. 73.

²² A. Opolska-Bieleńska, *Społeczna odpowiedzialność jako element funkcjonowania mediów*, „*Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa*” 2016, nr 8, s. 43.

²³ E. Chmiel, *Raportowanie społeczne*, „Gov.pl – Serwis Rzeczypospolitej Polskiej” 2019, 17 kwietnia, <https://www.gov.pl/web/inwestycje-rozwoj/raportowanie-spoeczne> [dostęp: 27 VII 2019 r.].

Należy zaznaczyć, że w procesie kwalifikacji spółek do indeksu RESPECT brane są pod uwagę takie czynniki, jak: wypełnianie zasad ładu korporacyjnego, dbanie o środowisko, zarządzanie zasobami ludzkimi, zarządzanie strategiczne oraz zarządzanie ryzykiem.

W 2018 roku dla promowania społecznie odpowiedzialnych przedsiębiorstw również spoza wiodących indeksów wprowadzono certyfikat RESPECT. O uzyskanie takiego certyfikatu mogą ubiegać się spółki, które nie są uczestnikami indeksów WIG20, mWIG40, sWIG80, ale spełniają standardy GPW w zakresie odpowiedzialnego społecznie biznesu. Przedsiębiorstwa te jednak zobligowane są do raportowania działań podejmowanych w zakresie zrównoważonego rozwoju. Najbardziej znanym standardem ujednoliconych zasad sprawozdawczości w tym zakresie są wytyczne do raportowania zrównoważonego rozwoju Global Reporting Initiative (GRI)²⁴.

Należy podkreślić, że liczba przedsiębiorstw, które opracowują i publikują raporty zrównoważonego rozwoju, systematycznie rośnie. Z danych Ministerstwa Inwestycji i Rozwoju wynika, że w 2018 roku w Polsce ok. 300 polskich spółek było zobowiązanych wraz ze sprawozdaniem ze swojej działalności składać oświadczenie na temat informacji niefinansowych (zagadnień społecznych, spraw pracowniczych, środowiska naturalnego, poszanowania praw człowieka i przeciwdziałania korupcji), a w skali Unii Europejskiej – ok. 6 tysięcy.

3. Kierunki rozwoju ekoprzedsiebiorczość społecznie odpowiedzialnych organizacji

Ekoprzedsiebiorczość społecznie odpowiedzialnych organizacji przejawia się w tworzeniu nowoczesnych procesów zarządzania środowiskowego. Głównym celem takich procesów jest uporządkowanie i ujednolicenie wszystkich działań na rzecz ochrony środowiska oraz przedstawienie swoich poczyną opinii publicznej. Według wymagań normy ISO seria 14001 proces wdrażania systemu zarządzania środowiskowego składa się z następujących etapów²⁵:

- wykonanie przeglądu środowiskowego;
- wdrożenie systemu zarządzania środowiskiem;
- przeprowadzenie weryfikacji wdrożonych rozwiązań;
- poddanie się procesowi weryfikacji.

²⁴ P.E.A. Dilling, *Sustainability Reporting in Global Context: What are the Characteristics of Corporations That Provide High Quality Sustainability Reports– An Empirical Analysis*, "International Business & Economics Research Empirical Analysis" 2010, Dec., Vol. 9(1), s. 19-30.

²⁵ W. Goszka, *Zarządzanie środowiskowe na przykładzie przedsiębiorstwa z branży farmaceutycznej*, w: J. Olszewski (red.), *Gospodarka światowa i krajowa – jej wyzwania we współczesnych czasach*, Szczecin 2015, s. 117.

Czas wdrażania systemu uzależniony jest przede wszystkim od motywacji kadry zarządzającej do wdrożenia tego systemu, wielkości przedsiębiorstwa, sprawności zespołu wdrażającego oraz od kondycji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstwa.

Proces zarządzania środowiskowego można podzielić na trzy zasadnicze fazy²⁶:

1) faza wstępna:

- decyzja kierownictwa;
- przygotowanie planu wdrażania;
- wstępny przegląd środowiskowy;

2) faza wdrażania:

- opracowanie procedury identyfikacji aspektów środowiskowych;
- identyfikacja znaczących aspektów środowiskowych;
- opracowanie polityki środowiskowej;
- ustalenie celów środowiskowych i programu działania;
- podnoszenie świadomości pracowników;
- opracowanie procedur operacyjnych;
- podnoszenie kwalifikacji pracowników;
- wdrożenie procedur operacyjnych;

3) faza sprawdzenia:

- audyt systemu;
- działania korygujące i zabezpieczające;
- przegląd wykonany przez kierownictwo.

System zarządzania środowiskowego oparty na Czystszej Produkcji (dalej: CP) polegać powinien na realizacji inwestycji „zintegrowanych”, które jako część procesu produkcyjnego likwidują ilość powstających odpadów i zmieniają jakość produkowanych zanieczyszczeń na bardziej przyjazne środowisku. W rezultacie tych zmian produkcja staje się czystsza (stąd niekiedy inwestycje „zintegrowane” określane są mianem czystszych technologii). Inwestycje „zintegrowane” obejmują m.in. wdrożenie przedsięwzięć o charakterze proekologicznym, jak:

- system obiegowy zasilania wodą;
- nowe techniki i technologie spalania paliw;
- elektrownie wodne, wiatrowe, wykorzystanie energii słonecznej;
- technologie mało- i bezodpadowe.

CP jest więc strategią ochrony środowiska polegającą na ciągłym, zintegrowanym, zapobiegawczym działaniu w odniesieniu do procesów, produktów i usług, zmierzającym do zwiększenia efektywności produkcji i usług oraz redukcji ryzyka dla ludzi i środowiska przyrodniczego.

²⁶ W. Goszka, *Zarządzanie środowiskowe*, dz. cyt., s. 118.

Fundamentem CP jest idea zrównoważonego rozwoju, czyli uwzględnienie w procesach gospodarczych takich działań, które nie będą powodowały degradacji środowiska i pogarszania jakości życia.

Podkreślić należy, że CP nie odnosi się tylko do samej technologii (czystsza technologia), ale do całego obszaru działań i rozwiązań związanych z produkcją.

W koncepcji CP podkreśla się stosowanie dobrych praktyk proekologicznych, których stosowanie może przynieść wymierne korzyści, w tym ekonomiczne:

- mniej zużytej wody, energii = niższe rachunki;
- mniej emisji do powietrza = mniejsze opłaty lub ich brak.

Zdaniem Michała J. Cichego i Marka Szafranca efektywniejsze i skuteczniejsze wdrażanie systemów zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwach będzie zależeć od wdrażania ekologicznych innowacji o charakterze²⁷:

- produktowym;
- procesowym;
- organizacyjnym;
- marketingowym.

Ekoinnowacje produktowe występują wówczas, gdy organizacja wprowadza na rynek nowe produkty lub usługi bądź dokonuje ich udoskonalenia pod względem ochrony środowiska. Tego rodzaju innowacje mogą dotyczyć wprowadzenia²⁸:

- nowych ekologicznych wyrobów;
- istotnie ulepszonych pod względem ekologicznym wyrobów;
- nowych proekologicznych usług;
- istotnie ulepszonych pod względem ekologicznym usług.

Jeżeli organizacja w obrębie procesu produkcji wdraża zmiany dotyczące proekologicznych metod i technik wytwarzania, to mamy wtedy do czynienia z *ekoinnowacjami procesowymi*. *Ekoinnowacje procesowe* koncentrują się na wdrożeniu²⁹:

- ekologicznych metod wytwarzania (produkcji) wyrobów i usług;
- ulepszonych pod względem ekologicznym metod wytwarzania (produkcji) wyrobów i usług;
- nowych proekologicznych metod z zakresu logistyki lub metod dostarczania i dystrybucji oraz zaopatrzenia wyrobów i usług;

²⁷ Cyt. za: B. Smolorz, *Kierunki i determinanty rozwoju innowacji marketingowych w zrównoważonych przedsiębiorstwach*, w: *Technologie informatyczne w przekazie medialnym*, „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie” 2018, nr 8, s. 183-184.

²⁸ M. Zastępowski, W. Glabiszewski, K. Liczmańska-Kopcewicz, *Makrootoczenie polskich MŚP w kontekście ich innowacyjności*, „Organizacja i Kierowanie” 2018, nr 2, s. 132.

²⁹ M. Zastępowski, W. Glabiszewski, K. Liczmańska-Kopcewicz, *Makrootoczenie polskich MŚP*, dz. cyt., s. 132.

- istotnie ulepszonych pod względem ekologicznym metod z zakresu logistyki lub metody dostarczania i dystrybucji oraz zaopatrzenia wyrobów i usług istotnie ulepszonych;
- nowych proekologicznych metod (systemów) wspierających procesy w przedsiębiorstwie;
- istotnie ulepszonych proekologicznych metod wspierających procesy w przedsiębiorstwie.

Kolejne powszechnie wdrażane w przedsiębiorstwach innowacje to *ekologiczne innowacje organizacyjne*. Polegają one na wdrożeniu nowych metod organizacyjnych. Tego typu innowacje związane są ze zmianami w procesie zarządzania i realizacji procesu restrukturyzacji, w efekcie czego dochodzi do osiągnięcia w przedsiębiorstwie szeregu korzyści poprzez np. poprawę efektywności i skuteczności jego funkcjonowania. *Ekoinnowacje organizacyjne* mogą dotyczyć³⁰:

- nowych przyjaznych środowisku metod w zakresie przyjętych przez przedsiębiorstwo zasad działania;
- nowego podziału zadań i usprawnień decyzyjnych pracowników;
- nowych proekologicznych metod organizacyjnych w relacjach z otoczeniem.

Nowe przyjazne środowisku metody w zakresie przyjętych przez przedsiębiorstwo zasad działania polegać mogą na wprowadzeniu:

- przekształceń procesów w firmie na przyjazne środowisku;
- filozofii KAIZEN polegającej na ciągłym doskonaleniu i usprawnianiu procesów na bardziej przyjazne środowisku;
- proekologicznego systemu zarządzania dostawami (np. MIRP, MRP, MRP1);
- systemu „odchudzania produkcji” (Lean Management);
- systemu zarządzania jakością i zarządzania środowiskiem (np. ISO, TQM, Six Sigma);
- proekologicznego systemu zarządzania relacjami z klientami (CRM);
- systemu pomiaru wyników działania, w tym wyników wdrożonych działań proekologicznych.

Natomiast ekoinnowacje związane z nowymi metodami zadań i usprawnień decyzyjnych pracowników koncentrować się mogą na takich obszarach działań, jak:

- wprowadzanie nowych systemów odpowiedzialności pracowników;
- zmiany dotyczące systemu pracy zespołowej;
- decentralizacja zarządzania;
- centralizacja zarządzania;
- łączenie lub dzielenie komórek organizacyjnych;
- usprawnianie systemów szkolenia.

³⁰ Tamże.

Ekoinnowacje organizacyjne, polegające na wprowadzeniu nowych metod organizacyjnych w relacjach z otoczeniem, mogą koncentrować się w przedsiębiorstwach na:

- połączeniu przedsiębiorstw społecznie odpowiedzialnych w spółkę;
- zawarciu związku firm społecznie odpowiedzialnych – aliansu;
- podwykonawstwie lub zleceniu wykonania proekologicznych zadań firmom społecznie odpowiedzialnym.

Ostatni rodzaj innowacji stanowią *ekoinnowacje marketingowe* – związane z wdrożeniem nowej proekologicznej metody marketingowej wiążącej się ze znacznymi zmianami w projekcie/konstrukcji produktu lub opakowania, dystrybucji, promocji oraz zastosowanej strategii cenowej. Innowacje te dotyczą:

- znaczących zmian we wzornictwie / w koncepcji lub w opakowaniu wyrobów lub usług;
- wdrożenia nowych mediów lub technik promocji produktów (nowe medium, nowy wizerunek, nowe marki produktowe, programy lojalnościowe, public relations);
- nowych proekologicznych metod w zakresie dystrybucji produktów lub kanałów sprzedaży, np. dotyczących: systemów franchisingu, licencji na dystrybucję produktów, sprzedaży bezpośredniej, ekskluzywnej sprzedaży detalicznej, sprzedaży internetowej, nowej koncepcji ekspozycji produktów;
- nowych proekologicznych metod kształtowania cen, co związane może być z wejściem na nowe segmenty rynku; metody korekty cen w zależności od popytu.

Należy podkreślić, że zdolność do wprowadzania innowacji w społecznie odpowiedzialnych organizacjach wzrasta wraz ze zmniejszeniem stopnia sformalizowania struktur organizacyjnych i związanych z tym ograniczeń. W konsekwencji bowiem tworzenie przestrzeni dla autonomicznego działania wspiera uruchomienie potencjału kreatywności i umożliwia pojawienie się innowacji dla zrównoważonego rozwoju.

4. Powiązania klastrowe jako forma ekoprzedsiębiorczości społecznie odpowiedzialnych organizacji

Ekoprzedsiębiorczość społecznie odpowiedzialnych organizacji powinna być również skierowana na tworzenie proekologicznych struktur organizacyjnych o charakterze sieciowym z organizacjami, które realizują koncepcję zrównoważonego rozwoju. Współpraca taka może mieć charakter dobrowolności i opierać się na zróżnicowanych zasobach (naturalnych, finansowych, kapitału ludzkiego, innowacyjności) w dłuższym bądź konkretnym okresie czasu³¹.

³¹ J. Kotelska, *Podejście sieciowe w wybranych klastrach w Polsce*, „Ekonomika i Organizacja

Przykładem takich powiązań są ekologiczne klastry. Warunkiem powstania klastra są³²:

- bliskie sąsiedztwo geograficzne współpracujących ze sobą organizacji, aby mogły wystąpić pozytywne efekty przenikania i korzystania z tych samych zasobów;
- konieczność powstania wielopłaszczyznowych związków i relacji między organizacjami;
- istnienie potencjału partnerstwa oraz współpracy organizacji opartej na profesjonalizmie, lojalności i szacunku;
- wsparcie władz lokalnych.

W wyniku rozwoju klastrów następuje m.in. rozwój obszarów, na których one działają. Dochodzi w nich do zmian jakościowych i ilościowych.

Tabela 2. Zmiany ilościowe i jakościowe powstałe w wyniku powiązania ekologicznego klastra

Zmiany ilościowe	Zmiany jakościowe
– wzrost udziału nowych proekologicznych produktów i technologii w wartości rocznej sprzedaży firmy; – liczą wdrożonych czystych technologii; – liczba realizowanych tematów badawczych; – liczba uzyskanych patentów; – wzrost wysokości nakładów na proekologiczne przedsięwzięcia; – zwiększenie liczbie publikacji naukowych; – zwiększenie liczby sprzedawanych licencji.	– zmniejszenie negatywnego oddziaływania produktów; – zmniejszenie negatywnego oddziaływania technologii przedsiębiorstw na środowisko przyrodnicze; – podniesienie świadomości ekologicznej pracowników.

Źródło: Opracowanie własne.

Klastry występują we wszystkich sektorach gospodarki i odznaczają się różnym poziomem innowacyjności i zaawansowania technologicznego, perspektywami oraz strategiami rozwoju. Znanymi śląskimi klastrami działającymi na rzecz ochrony środowiska tego regionu Polski są np.:

- Śląski Klaster Ekologiczny;
- Śląski Klaster Wodny;
- Śląski Klaster Gospodarki Odpadami;
- Śląski Klaster Rewitalizacji i Technologii Środowiskowych;
- Euro-Centrum Klaster Technologii Energooszczędnych;
- Śląski Klaster „3X 20”;

Przedsiębiorstwa” 2017, nr 12, s. 331.

³² P. Wieczorek, *Klastry jako pozycja rynkowa przedsiębiorców*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2008, nr 12, s. 64.

- Śląski Klaster Kultury, Turystyki i Rekreacji;
- Polish Wood Cluster.

Śląski **Klaster Ekologiczny** powstał w 2012 r. w Katowicach i skupił wokół siebie firmy i organizacje z regionu Śląska i Zagłębia. Łączy z sobą elastycznie działające organizacje powiązane formalnie i nieformalnie na stosunkowo małym terenie, jednostki badawczo-rozwojowe oraz inne instytucje.

Śląski Klaster Wodny został utworzony w 2007 r. z inicjatywy Górnośląskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów SA. W ramach niego na rzecz poprawy jakości i racjonalnego wykorzystania dostępnych zasobów wodnych województwa śląskiego współpracują ze sobą przedsiębiorstwa wodno-kanalizacyjne, jednostki naukowo-badawcze, uczelnie oraz jednostki samorządowe. Ponadto podstawowym zadaniem tego klastra jest koordynacja działań mających na celu podniesienie wzrostu niezawodności i bezpieczeństwa funkcjonowania systemu zaopatrzenia w wodę oraz wdrożenia zrównoważonej gospodarki ściekowej dla zapewnienia ochrony ekosystemów wodnych i lądowych. Korzyści wynikające dla członków klastra to:³³

- wspólne działania na rzecz ochrony środowiska;
- wprowadzenie nowych produktów i usług;
- efektywniejsze wykorzystanie potencjału kadr, potencjału naukowo-badawczego na rzecz rozwoju systemu zaopatrzenia w wodę województwa śląskiego;
- pozyskanie zewnętrznych środków finansowych;
- rozszerzenie i umocnienie współpracy pomiędzy partnerami;
- wspólne działania promocyjne i informacyjne;
- możliwość wymiany informacji o technologiach i organizacji pracy przedsiębiorstw;
- pozyskanie zagranicznych partnerów do współpracy;
- uczestnictwo w międzynarodowych projektach;
- tworzenie nowych miejsc pracy;
- stałe podnoszenie kwalifikacji kadr.

W skład Śląskiego Klastra Wodnego wchodzi ponad 80 organizacji, w tym 50 przedsiębiorstw i firm z branży wodociągowo-kanalizacyjnej, 6 uczelni wyższych, 6 jednostek samorządowych i inne.

Śląski Klaster Gospodarki Odpadami założony został w 2014 r. Przejął on częściowo zadania Śląskiego Klastra Ekologicznego. Współpraca organizacji należących do Śląskiego Klastra Gospodarki Odpadami polega na podejmowaniu działań obejmujących zagospodarowanie wszelkiego rodzaju odpadów i związanej

³³ B. Dubiel, *Rozwój ekologicznych struktur klastrowych w województwie śląskim*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2016, nr 270, s. 212.

z tym problematyki ochrony środowiska. W tym celu organizacje należące do tego rodzaju klastra:

- organizują akcje mające na celu ochronę środowiska przyrodniczego;
- zajmują się pracami badawczo-rozwojowymi na rzecz ochrony środowiska;
- prowadzą prace nad stworzeniem produktów i projektów innowacyjnych, w tym unikalnych rozwiązań dotyczących produkcji energii z odpadów.

Klaster ten posiada status Krajowego Klastra Kluczowego od 2016 r. – jako jeden z 16 elitarnych klastrów strategicznych mających znaczenie dla rozwoju polskiej gospodarki³⁴.

Do tego typu klastra należą przede wszystkim mikro-, małe i średnie przedsiębiorstwa z kapitałem polskim zainteresowane zbieraniem, usuwaniem, przetwarzaniem, odzyskiem, recyklingiem i transportem wszelkiego rodzaju odpadów.

Śląski Klaster Rewitalizacji i Technologii Środowiskowych powstał w 2011 r. i stanowi platformę wymiany doświadczeń i działań w zakresie rewitalizacji terenów poprzemysłowych. Podstawowym zadaniem tego klastra jest promocja dobrych praktyk rewitalizacyjnych, innowacji w tym zakresie oraz wdrażanie i koordynacja programów i inicjatyw o zasięgu lokalnym i ponadregionalnym. Współpraca organizacji należących do tego klastra ma przyczynić się do szybkiej rekultywacji i zagospodarowania terenów zdegradowanych przez przemysł. Członkami klastra są m.in. takie znaczące ośrodki naukowe województwa śląskiego, jak: Główny Instytut Górnictwa, Instytut Ekologii Terenów Uprzemysłowionych w Katowicach, Politechnika Śląska w Gliwicach, Izba Gospodarcza Piekary Śląskie, Centrum Badań i Dozoru Górnictwa Podziemnego oraz małe i średnie przedsiębiorstwa.

Euro-Centrum Klaster Technologii Energooszczędnych założony został w 2007 r. i stanowi porozumienie przedsiębiorstw, jednostek badawczo-rozwojowych, fundacji branżowych działających w sektorze technologii energooszczędnych i poszanowania energii w budynkach. Działalność tego klastra koncentruje się na rozwoju i wdrażaniu technologii energooszczędnych. W tym celu członkowie klastra realizują zadania związane z:

- promocją i rozwojem rozwiązań na rzecz poszanowania energii;
- wymianą wiedzy i doświadczeń;
- realizacją wspólnych projektów w obszarze technologii energooszczędnych.

Nadmienić należy, że swoją aktywność klaster koncentruje na budowie korzyści skali, tj. na możliwości reprezentowania i lobbowania na rzecz uczestników klastra, zwiększaniu pozycji przetargowej i możliwości uzyskania środków finan-

³⁴ O Klastrze, „KlasterOdpadowy.com”, <https://klasterodpadowy.com/klaster-2/o-klastrze/> [dostęp: 2 I 2019 r.].

sowych dla klastra. Ponadto strategia klastra zmierza w kierunku koncentracji wiedzy (pozyskania talentów i inwestorów) i rozwiązań energooszczędnych (tzw. *living lab*) dla ukształtowania i utrzymania znaczącej pozycji międzynarodowej. Obecnie w klastrze działa ponad 100 firm i instytucji z branży technologii energooszczędnych. Z tak rozbudowanej współpracy wynikają korzyści dla członków klastra i regionu, w którym on działa. Dla członków klastra korzyści te związane są z realizacją wspólnych projektów komercyjnych i badawczych, z pozyskiwaniem nowych partnerów ze środowiska biznesu lub nauki, z lepszym dostępem do funduszy Unii Europejskiej. Z kolei działalność **Euro-Centrum Klaster Technologii Energooszczędnych** regionu śląskiego związana jest z kreowaniem regionalnej marki.

Klaster „3X20”, założony w 2007 r., działa w formie stowarzyszenia. Jego działalność ukierunkowana jest na realizację unijnego pakietu energetyczno-klimatycznego „3X20” poprzez skupianie podmiotów działających na rzecz OZE oraz podejmowania działań propagujących innowacyjną energetykę odnawialną. Do podstawowych celów tego klastra należą:

- transfer doświadczeń z krajów Unii;
- upowszechnianie dobrych przykładów (wdrożeń) w ramach pakietu energetyczno-klimatycznego „3X20”;
- działania na rzecz rozwoju rozproszonej kogeneracji opartej na lokalnych zasobach energii odnawialnej i innowacyjnych technologiach ich wykorzystania, a zwłaszcza na rzecz rozwoju biogazowni rolniczych;
- zmniejszenie energochłonności budynków w ramach ich certyfikacji;
- modernizacja lokalnych źródeł energii;
- promocja innowacji zmniejszających emisję CO₂ do atmosfery;
- edukacja ekologiczna w gminach;
- eliminacja barier hamujących rozwój energetyki odnawialnej.

Główny obszar aktywności stowarzyszenia wynika z regulacji unijnego pakietu energetyczno-klimatycznego „3X20” i obejmuje w szczególności działania zmierzające do:

- zwiększenia produkcji energii ze źródeł odnawialnych;
- redukcji emisji CO₂;
- redukcji zużycia paliw kopalnych.

Do klastra należy 20 organizacji, w tym 15 przedsiębiorstw oraz jedna wyższa uczelnia – Politechnika Śląska w Gliwicach.

Śląski Klaster Kultury, Turystyki i Rekreacji powstał w 2013 r. w ramach projektu współfinansowanego przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Śląskiego na lata 2007–2013. Podstawowym celem tego klastra jest

wyeksponowanie i efektywniejsze wykorzystanie potencjału kulturowego i środowiskowego województwa śląskiego, zwiększenie jego atrakcyjności kulturalnej, turystycznej i rekreacyjnej, a tym samym również inwestycyjnej całego regionu, promocja jego walorów i budowa pozytywnego wizerunku. Klaster jest oparty na współpracy podmiotów świadczących usługi w zakresie turystyki, kultury i rekreacji (w tym instytucji kultury, muzeów, stowarzyszeń) przy współpracy branż usług okołoturystycznych, doradczych, firm działających w obszarze eventów, promocji i marketingu, a także sfery B+R, instytucji otoczenia biznesu i uczelni wyższych. Współpraca ta opiera się na transferze wiedzy, technologii i rozwiązań innowacyjnych członków klastra³⁵.

Polish Wood Cluster powstał w 2007 r. w wyniku integracji przedsiębiorców realizujących dostawy biosurowców dla branży energetycznej. Celem strategicznym jego członków jest wzmocnienie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw poprzez wsparcie rozwoju powiązań pomiędzy nimi oraz pomiędzy przedsiębiorstwami a instytucjami otoczenia biznesu oraz jednostkami naukowymi. Klaster ten realizuje następujące zadania:

- budowa linii technologicznej oraz laboratorium do przygotowania biomasy;
- przygotowanie inwestycji „pod klucz” poprzez przygotowanie projektów budowlanych, technologicznych oraz wykonawstwo i montaż urządzeń, systemów rozdrabniania i suszenia biomasy, systemów odpylania i filtracji oraz systemów brykietowania i pelletowania;
- doradztwo w zakresie przygotowania upraw agrobiomasy;
- doradztwo w zakresie gospodarki odpadami i przepisów dotyczących prawa ochrony środowiska oraz doradztwo finansowe;
- prace badawczo-rozwojowe w laboratorium klastra;
- ekspertyzy na rzecz partnerów PWC.

Klaster skupia 60 organizacji, z czego 45 stanowią przedsiębiorstwa, 5 – instytucje otoczenia biznesu, 4 – jednostki badawczo-rozwojowe, 4 – uczelnie oraz 2 – jednostki samorządu terytorialnego. Jego działanie przynosi dla wszystkich współpracujących stron szereg korzyści. Dla przedsiębiorców wiążą się one przede wszystkim z ułatwieniem dostępu do wymiany informacji, zasobów B&R, komplementarnych zasobów (m.in. wiedzy, kapitału, surowców, technologii, zasobów ludzkich). Dla samorządów korzyści te przede wszystkim związane były z tworzeniem nowych lokalnych miejsc pracy.

³⁵ Śląski Klaster Kultury, Turystyki i Rekreacji, „ŚlaskiKlaster.pl” 2013, 6 września (data aktualizacji: 2017, 19 listopada), http://www.slaskiklaster.pl/?page_id=8 [dostęp: 2 I 2019 r.].

Wnioski

W prezentowanym artykule pokazano, że ekoprzedsiębiorczość organizacji społecznie odpowiedzialnych przebiegać może z jednej strony w kierunku unowocześniania systemów zarządzania środowiskiem i ich raportowania, a z drugiej – tworzenia proekologicznych struktur sieciowych, których przykładem są ekologiczne klastry. Proekologiczne systemy zarządzania środowiskiem związane mogą być z reengineeringiem czy doskonaleniem jakości procesów, z wydzieleniem m.in. proekologicznych procesów zarządczych. Procesy te oparte są na strategiach innowacyjnych dotyczących zmian technologicznych, produktowych i marketingowych.

Wskazane kierunki działań ekoprzedsiębiorczych w organizacjach społecznie odpowiedzialnych przynoszą szereg korzyści, takich jak:

- udoskonalenie praktyk zarządzania ryzykiem,
- poprawa reputacji i zwiększenie zaufania opinii publicznej;
- generowanie innowacji;
- oszczędności związane ze wzrostem wydajności i efektywności wykorzystania zasobów, z niższym zużyciem energii i wody, ograniczeniem odpadów oraz wykorzystaniem wartościowych produktów;
- wprowadzenie na rynek ekologicznych produktów.

Nie ulega wątpliwości, że zachowania ekoprzedsiębiorcze zależą będą od kształtowania postaw proekologicznych właścicieli i pracowników organizacji społecznie odpowiedzialnych, w czym dużą rolę powinna odegrać edukacja na rzecz zrównoważonego rozwoju podejmowana na wszystkich szczeblach kształcenia formalnego, a także nieformalnego.

Słowa kluczowe: *ekoprzedsiębiorczość, społeczna odpowiedzialność, zarządzanie środowiskowe, klastry*

Summary

Eco-entrepreneurship of socially responsible organizations in the conditions of sustainable development

The article is devoted to the directions of implemented eco-entrepreneurial activities in socially responsible organizations. These activities, as shown on the one hand, should be focused on the implementation of modern management systems in enterprises, and on the other, creating networking of socially responsible organizations, e.g. in the form of clusters. Modern management systems will allow Polish enterprises to become more competitive on the global market as a result of producing modern and ecological products. Cluster connections, on the other hand,

will accelerate the process of implementing ecological organizational, technological and marketing innovations.

Keywords: *eco-entrepreneurship, social responsibility, environmental management, organizations, clusters*

Bibliografia

Opracowania

- Berdo J., *Zrównoważony rozwój. W stronę życia w harmonii z przyrodą*, Sopot 2006.
- Chick A., *Ekoprzedsiębiorczość. Zrównoważony rozwój*, w: R.B. Mellor i in., *Przedsiębiorczość*, tłum. J. Sawicki, Warszawa 2011.
- Chodyński A., *Przedsiębiorczość ekologiczna a rozwój przedsiębiorstwa*, „Przegląd Organizacji” 2009, nr 2.
- Chudy-Laskowska K., Jankowska-Mihulowicz M., Piecuch T., *Analiza poziomu innowacyjności polskich przedsiębiorstw*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstw” 2017, nr 11.
- Dilling P.E.A., *Sustainability Reporting in Global Context: What are the Characteristics of Corporations That Provide High Quality Sustainability Reports – An Empirical Analysis*, “International Business & Economics Research Empirical Analysis” 2010, Dec., Vol. 9 (1), s. 19-30.
- Donaldson T., Preston L., *The Stakeholder Theory of the Corporation : Concepts, Evidence and Implications*, “The Academy of Management Review” 1995, vol.20, no. 1
- Drozdowski, *Przedsiębiorczość w świetle współczesnych koncepcji zarządzania kapitałem ludzkim*, „Studia Lubuskie”. Prace Instytutu Prawa i Administracji PWSZ w Sulechowie 2006, nr 2, s. 223-229.
- Dryl T., *CSR w kształtowaniu zaufania konsumentów do marki organizacji*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2018, nr 2.
- Dubiel B., *Rozwój ekologicznych struktur klastrów w województwie śląskim*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2016, nr 270.
- Goszka W., *Zarządzanie środowiskowe na przykładzie przedsiębiorstwa z branży farmaceutycznej*, w: J. Olszewski (red.), *Gospodarka światowa i krajowa – jej wyzwania we współczesnych czasach*, Szczecin 2015.
- Gorzelany-Dziadkowiec M., Gorzelany J., *Wdrażanie elementów zrównoważonego rozwoju w konkurencyjność gmin (cz. II: Wymiar ekonomiczny i społeczny)*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2016, nr 8.
- Isaak R., *The Making of the Ecopreneur*, w: M. Schaper, *Making Ecopreneurs: Developing Sustainable Entrepreneurship*, Ashgate, Aldershot, 2005.
- Klimek J., *Etyka w biznesie*, Warszawa 2014.
- Kowal D., *Polityka zrównoważonego rozwoju w strategii biznesowej przedsiębiorstwa*, (w:) H. Howanec, W. Waszkielewicz (red.), *Uwarunkowania rozwoju systemów zarządzania*, Bielsko-Biała 2009.
- Kotelska J., *Podejście sieciowe w wybranych klastrach w Polsce*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2017, nr 12.
- Opolska-Bielañska A., *Spółeczna odpowiedzialność jako element funkcjonowania mediów*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2016, nr 8.

- Piasecki B., *Ekonomika i zarządzanie małą firmą*, Warszawa–Łódź 2011.
- Piecuch T., Cechy przedsiębiorcy, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2009, nr 2
- Piotrowski S., Zenka D., *Konkurencyjność w ujęciu makroekonomicznym*, w: M. Gorynia, E. Łązniewska, *Kompendium wiedzy o konkurencyjności*, Warszawa 2009.
- Piwowar-Sulej K., Kwil I., *Przedsiębiorczość, przedsiębiorczość akademicka i technologiczna, innowacyjność – próba systematyzacji*, „Przegląd Organizacji” 2018, nr 7.
- Smolorz B., *Kierunki i determinanty rozwoju innowacji marketingowych w zrównoważonych przedsiębiorstwach*, „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie” 2018, nr 8.
- Wieczorek P., *Klasy jako pozycja rynkowa przedsiębiorców*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2008, nr 12.
- Wolak-Tuzimek A., *Bariery we wdrażaniu koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu w polskich przedsiębiorstwach*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” 2018, nr 1.
- Zastępowski M., Głabiszewski W., Liczmańska-Kopcewicz K., *Makroocenienie polskich MŚP w kontekście ich innowacyjności*, „Organizacja i Kierowanie” 2018, nr 2.

Źródła internetowe

- O Klastrze, „KlasterOdpadowy.com”, <https://klasterodpadowy.com/klaster-2/o-klastrze/> [dostęp: 2 I 2019 r.].
- Śląski Klaster Kultury, Turystyki i Rekreacji, „ŚląskiKlaster.pl” 2013, 6 września (data aktualizacji: 2017, 19 listopada), http://www.slaskiklaster.pl/?page_id=8 [dostęp: 2 I 2019 r.].
- Chmiel E., *Raportowanie społeczne*, „Gov.pl – Serwis Rzeczypospolitej Polskiej” 2019, 17 kwietnia, <https://www.gov.pl/web/inwestycje-rozwoj/raportowanie-spoeczne> [dostęp: 27 VII 2019 r.].
- Kubel-Grabau A., *Badania świadomości ekologicznej*, „Gov.pl” 2018, 30.11, <https://www.gov.pl/web/srodowisko/badania-swiadomosci-ekologicznej> [dostęp: 29 VII 2019 r.].
- Ostrowski M. (oprac.), *Działania proekologiczne banków*, „eGospodarka.pl” 2009, 29 kwietnia, <http://www.finance.egospodarka.pl/40106,Dzialania-proekologiczne-bankow,1,48,1.html> [dostęp: 27 VII 2019 r.].
- Walczuk K., *Idea społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw*, „Bip.gov.pl – Portal Informacyjny GUS” 2017, 19 kwietnia (data aktualizacji: 2018, 23 sierpnia), <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/spoleczna-odpowiedzialnosc-gus/idea-spoecznej-odpowiedzialnosc-przedsiębiorstw/> [dostęp: 27 VII 2019 r.].